

Kohn Sándor

Életrajz

A Kohn család lakása ugyan a városközpontban van, de mivel magas épületek mögött található, így azt az érzést kelti, hogy a csend oázisában vagyunk. Ezt az érzést fokozza a sok, szemet gyönyörködtető virág. A falakat festmények fedik, amelyek szintén hozzájárulnak a kellemes hangulathoz. A rendkívül vendégszerető Kohn házaspár minden egyes alkalomnak örül, amikor valakivel elbeszélgethet. Kohn úr magas, szeret sakkozni és főként mesélni, mindenféle témákat boncolgatni.

Arra emlékszem az anyai dédszülők kapcsán, akiket Schillingernek hívtak (az anyai nagyapa apja), hogy dédapám nagyon vallásos volt, ő egyfajta kényúr volt. Az anyagi helyzete jó volt, körülbelül hatvanhektárnyi földet birtokolt, és nagyon foglalkoztatták a leszármazottai – az unokái, dédunokái. Dédapa segítette az egyik unokáját, Schillinger doktort, hogy az elvégezhesse az egyetemet, finanszírozta, és meglepetésére ez a doktor volt az első a Schillinger családból, aki nem zsidóval házasodott meg. Ebből aztán nagy botrány kerekedett, és a dédapa, mivel uralkodó jelleme volt, megtiltotta neki, hogy valaha is meglátogassa, kitagadta, süvét ült miatta [lásd: gyász; vegyes házasság]. Schillinger doktornak az édesapját Schillinger Vilmosnak hívták. Azt tudom, hogy dédapa mindenáron fenn akarta tartani a hagyományokat [Sajnos a nagyapa Schillinger Vilmos nevű testvéréről akinek ez a „doktor” fia volt, nem sikerült többet megtudnunk. – A szerk.]. A Schillinger család középpontja a dédapa volt. A születésnapján mindenki elment gratulálni, felköszönteni őt, ő pedig mindegyik unokáját megajándékozta, amikor megházasodtak. A dédapa volt a család középpontja, mert neki volt a legtöbb pénze és a legnyitottabb szelleme. Dédapát nem érdekelte a politika – ő vallásos volt. Meghalt, mielőtt édesanyámat férjhez adta volna, azaz 1926 előtt, és Kisjenőben van eltemetve.

Az anyai nagyapám, Schillinger Emánuel Eleken született [Elek – nagyközség volt Arad vm.-ben (járási szolgabírói hivatal székhelye), 1891-ben 6600 (59% német, 22% román, 18% magyar, 1% szlovák) lakossal. – A szerk.], Magyarországon, 1858-ban. Mind a német, mind a magyar anyanyelve volt. Volt még öt fiú- és két lánytestvére, egyeseket közülük csak fényképről ismerek [A felsorolás alapján úgy tűnik, a nagypapának nem két, hanem három lánytestvére volt: Elza, Nina és Etel. – A szerk.]. A nagyapa egyik fiútestvérét Schillinger Dezsőnek hívták, de semmi egyebet nem tudok róla [A ROAKO002.jpg fényképen látható a feleségével. – A szerk.]. Egy másik fiútestvérét Schillinger Ervinnek hívták, van róla egy fényképem, a nagyszüleim kapták pészahi üdvözlétként, 1917-ben Lanából [Olaszország], a Stefánia villából. A fénykép hátlapján azt írja, hogy a hadseregből küldték [A ROAKO003.jpg fényképről van szó. – A szerk.]. Van egy fényképem Erdős Elzáról, Schillinger nagyapa egyik lánytestvéréről és a férjéről, Erdős Artúrról. Nekik két lányuk volt, Klára és Vera. A fénykép Budapesten készült, és édesanyámnak, Gizellának küldték [A ROAKO004.jpg fényképről van szó. – A szerk.]. Nagyapám egy másik lánytestvére volt Nina, aki Schwartzhoz ment feleségül, és egy lányuk volt, Rozália, aki Bercovici doktorhoz ment feleségül (volt egy fiuk, Pisti). Édesanyám egy másik unokatestvérét Ilonának hívták; Ilona Wolberg Izidorhoz ment feleségül, és volt egy lányuk, Éva, akivel Izraelben találkoztam. Wolberg Ilona édesanyját Etelnek hívták (leánykori nevén Schillinger), aki Schwartz Ninával volt testvér.

Nagyapám az osztrák-magyar hadseregben volt katona [lásd: zsidók a K.u.K. hadseregben]. Nagyapának hét osztálya volt – mezőgazdasági iskolát végzett –, és földbérlet volt [A nagyapa gyerekkorában a népiskola hat osztályának elvégzése volt kötelező, valószínűleg ő is ennyit végzett, és esetleg utána valamilyen (mező)gazdasági iskolát. – A szerk.]. Egy bérlettel bérlet földet, és egy birtokot igazgatott; így tudott venni földet Szintében [Szinte – nagyközség volt Arad vm.-ben, 1910-ben 2300 román és magyar lakossal. Trianont követően Romániához került. Ma: Sinte Mare, 49 km-re van Aradtól északra. – A szerk.]. Arra emlékszem a szintei ház kapcsán, hogy nagyapa földműves volt – volt egy kertjük is –, és József nagybátyámnak, édesanyám testvérének volt a házban egy bádógoszműhelye. A nagyszüleim jól megértették egymást a szomszédokkal, nem voltak problémáik. Általában véve, a család összetartó volt. Nagyapámat érdekelte a politika, de aktívan nem vett részt benne.

Vakációk alatt nem mentünk Szintébe, de elmentünk kétszer-háromszor egy évben, ünnepek után. A szintei nagyszülők ünnepekkor Kisjenőbe mentek [Kisjenő – járásszékhely nagyközség volt Arad vm.-ben, 1910-ben 2800 magyar és román lakossal (járési szolgabírói hivatal, járásbíróság és adóhivatal, közjegyzőség). József főherceg Arad vm.-i uradalmának központja volt. Trianont követően Romániához került, 1920-ban 2800 lakosa volt. Ma: Chişineu Criş. – A szerk.]. Ott volt dédapának egy testvére, ugyancsak Schillinger, és azért mentek oda, mert Kisjenő városnak számított, ott nagyobb is volt a zsidó közösség, és főleg hogy volt ott zsinagóga – Szintében nem volt. Különben dédnagyapám Kisjenőben van eltemetve. Édesanyám, mivel anyagilag biztosabb talajon állt, segítette a szüleit, mert nagyapa dolgai nem igazán mentek jól. A mezőgazdaság az évszakokhoz volt kötve – időnként szárazság volt, nem igazán tettek semmit, mert nem voltak különösebben jó helyzetben. Abban az időben nem létezett öntözés, a mezőgazdaság pedig, hogy úgy mondjam, a természet kénye-kedvétől függött, és akkor persze hogy nehezebben ment a soruk.

Az anyai nagyanyám, Schillinger Julianna, született Blum, háziasszony volt. Ő is Szintében lakott, majd miután megbetegedett, egy évig Bélen, a szüleimnél [Bél – kisközség volt Bihar vm.-ben, 1910-ben 2200 román és magyar lakossal (járési szolgabírói hivatal). Híres vásárok helyszíne volt; lakói iparszerűen üzték az agyagipart. Trianont követően Romániához került, ma Beliu. – A szerk.]. Nem élt sokáig nálunk, mert nagyon beteg volt. Mi jobb anyagi helyzetben voltunk, a nagyapa nem tudta biztosítani a kezelését, mi pedig hívtunk hozzá orvost. Édesanyám testvérei nem tudták vállalni a nagymama kezeltetését, ők nagyapával maradtak. Édesanyám gondozta, de nagymama 1938-ban meghalt, nem élte meg az evakuálást.

Édesanyám, Schillinger Gizella 1904. január harmincegyedikén született Szintében, Arad megyében. Kisjenőben is lakott. Édesanyám líceumot végzett. Mielőtt férjhez ment volna, pénztárosnőként dolgozott Kisjenőben. Édesanyámnak egy öccse és egy húga volt. Józsefnek, aki 1906 körül született, volt egy bádógoszműhelye. A felesége Gros Magdolna volt, és Aradon halt meg 1974-ben; nem voltak gyerekeik. Édesanyám lánytestvére, Lili, aki 1909 körül született, háziasszony volt, soha nem ment férjhez, és Aradon élt, ahol 1947-ben halt meg.

A Kohn dédszülők Bécsből valók. Az apai nagyapám, Kohn Sándor Bécsben született. Az anyanyelve magyar volt, mivel akkoriban Osztrák-Magyar Monarchia volt. Négy osztályt végzett, az osztrák-magyar hadseregben szolgált, és kereskedőként dolgozott. A nagyapám [Boros]Sebesen lakott [Borossebes – kisközség volt Arad vm.-ben, 1891-ben 1900 magyar és román, 1910-ben

2600 magyar, román és német lakossal (szolgabírói hivatal). Vashámor és kohó, kőbánya. A nagy kiterjedésű borossebesi uradalom 1891-től gr. Wenckheim Frigyesé volt. Trianont követően a község Romániához került, lakosainak száma 1920-ban 2400 fő volt. Ma: Şebiş vagy Borosşebiş. – A szerk.]. Meghalt, amikor édesapám két éves volt, úgyhogy nem tudom, hogy kerültek a nagyszüleim [Boros]Sebesre; nagyon keveset tudok róla. A nagyapának volt egy fiútestvére Bécsben, aki beszerzéssel foglalkozott Ferenc József császár udvarában, és egy lánytestvére, aki prémekkel foglalkozott Angliában.

Az apai nagyanyám, Kohn Netty, született Blau szintén [Boros]Sebesen lakott, és volt egy fiútestvére Angliában. Ott ismerte meg nagyapát. A nagyanyám háziasszony volt. A nagyszülők [boros]sebesi háza semmiben sem különbözött a község többi házáétól, átlagos szintű volt, volt benne egy bolt, raktár, két-három szoba. Akkoriban vegyeskereskedéssel foglalkoztak. A nagyszülők árultak szegektől kezdve élesztőt, kenyeret, cipőt, pálinkát, szeszt, és volt egy kisvendéglőjük. Nem tartottak állatot, a kert pedig nagyon kicsi volt, egy pár fa és virág nőtt benne. Kohn nagyapa [Boros]Sebesen halt meg 1898-ban, nagyanya pedig szintén [Boros]Sebesen, 1931-ben, mielőtt én születtem volna.

Édesapám, Kohn Jenő 1896. augusztus tizennegyedikén született [Boros]Sebesen, Arad megyében. Az anyanyelve magyar volt. Négy osztályt végzett [Valószínűleg inkább hat osztályt végzett. – A szerk.], és két évet inaskodott. Tizenhét évesen sorozták be, tehát 1913-ban. Mesélte, hogy harcolt az első világháborúban, 1914-ben, Montecassinónál, Olaszországban, az osztrák-magyar hadseregben [Montecassino neve a második világháborúval kapcsolódik össze: fontos német támaszpont volt, majd nagy csaták színhelye. Az első világháború idején nem volt hadszíntér. – A szerk.]. Lakott Budapesten is – a hadseregben maradt Kun Béla kommunista forradalmáig. Nem tudom pontosan, mikor jött haza, de mesélte, hogy a román csapatok – Románia Franciaország és Anglia oldalán állt – bevonultak Budapestre [lásd: a román hadsereg behatolása Magyarországra], és legyőzték Kun Béla csapatait, akinek az oldalára átállt volt az osztrák-magyar hadsereg egy forradalmi része. Azután ő hazajött Romániába.

Édesapámnak öt lánytestvére volt: Sarolta, Gizella, Regina, Róza és Netty, mind háziasszonyok [Boros]Sebesen. Abban az időben a nőkre a három „K” meghatározása volt érvényes: Küche, Kirche, Kinder (konyha, templom, gyerekek). Sarolta Haashoz ment feleségül, aki sofőr volt, és két gyerekük volt: Bandi, kereskedő és Katalin, háziasszony. Gizella férje Schwartz Emánuel volt, a [boros]sebesi neológ rabbi, egy fiuk volt, Frédi, hivatalnok Izraelben, Jeruzsálemben. Regina Steiner Sándor kereskedőhöz ment feleségül, és három gyerekük volt: József, Sándor, akinek volt egy lánya, Ilona, akit mi Bobónak hívtunk – most orvos Izraelben, Ramat Ganban; és Irén, a férje Roger Tibor – kivándoroltak az Egyesült Államokba, volt egy fiuk, Tibi, fogorvos volt, ő körülbelül hat évvel volt nálam idősebb, 1926 körül született. Tibi fia Romániába jött, és itt tanult – fogorvosit végzett Bukarestben. Róza Márton Bélához ment feleségül; nekik is három gyerekük volt: Sándor, aki villanyszerelő, Rudolf, aki kereskedő és Ilona, aki háziasszony volt (az ő férjét Bélának hívták, Temesváron laktak). Netty Klein kereskedőhöz ment feleségül, és egy lányuk volt, Mária, szintén kereskedő. Anyagi szempontból Gizella nagynéném volt a legjobb helyzetben. Az unokatestvéreim és édesapám az ő alkalmazottaiként dolgoztak.

Édesapám és édesanyám közvetítőn keresztül ismerkedtek meg [lásd: házasságközvetítő, sádhen]. Édesapámat, aki kereskedő volt, bemutatták édesanyámnak, aki pénztárosnő volt Kisjenőben,

találkoztak, és létrejött a házasság. A házasság megrendezett volt, mert ez volt a szokás a zsidóknál, de mivel felnőtt, ítélőképes emberek voltak, elhatározták, hogy együtt alapítanak családot. A szüleim 1926-ban házasodtak össze. A házasságkötésre [Boros]Sebesen került sor, mivel édesapám odavalósi volt. Zsinagógában keltek egybe [lásd: házasság, esküvői szertartás], majd Béltre költöztek, mert ott találtak munkát. Az édesanyám háziasszony volt – minket nevelt. Édesapám kereskedőként dolgozott. Neológ zsidó volt.

Bélen vegyesboltot és szövetáru-kereskedést nyitottak. A gyerekkori ház a sarkon volt, szemben a katolikus templommal. A ház nem a saját házunk volt, hanem albérletben laktunk. Átvettek egy zsidótól egy csődös üzletet, és nyereségessé tették. A ház pedig egy román állampolgáré volt, aki az Egyesült Államokban dolgozott, és rendszeresen fizették neki a bért, amiért ott laktak. Volt három szobánk, konyhánk, éléskamránk, az üzlet és egy nagyon szép udvar virágokkal, amelyekkel édesanyám foglalkozott. Volt két nem zsidó szolgálónk is, az egyikük a konyhában tevékenykedett, a másik pedig ránk vigyázott. Emlékszem, hogy az utolsó bútor, amelyet beszereztünk, diófából volt, rendelésre készült – ez volt az utolsó beszerzés, 1937 körül. Amikor nagymama hozzánk költözött, már megvolt. Kézi szövésű szőnyegek voltak, az édesanyám készítette őket. Még ma is van egypár, az édesanyám által készített holmim. Fával fűtöttünk – a szobákban csempékályhák voltak. Otthon nem volt sem kertünk, sem állatokat nem tartottunk, csak virágaink voltak.

A bolt nagyon jól ment. Az elején Schwartz nagybácsi kezeskedett értük, majd megkapták a fizetésből a részüket; 1940-ig sikerült megszabadulniuk az adósságoktól, és vettek Aradon egy házat. Az elején albérlők laktak a házban, majd az evakuálás idején államosították [Azaz az Antonescu-rezsim elkobozta. – A szerk. Lásd még: zsidók Észak- és Dél-Erdélyben; zsidótörvények Romániában]. Édesapám nagyon jól haladt, mert nagyon sokat dolgozott. Emlékszem, hogy akkoriban a parasztok hajnali négy-öt órakor mentek ki a mezőre, és nem zavartatták magukat, ilyen korán is bezörgettek az ablakon, ha cukorra vagy kenyérre vagy cigarettára volt szükségük. Édesapám még egy doboz cigaretta miatt is felkelt, és kiszolgáltatta őket – sokszor akár pénz nélkül is. A vásárlókért harc folyt, és ez aztán megtért, mert anyagi szempontból valóban sikeres lett. Tizennégy év során haladtak, talpra álltak, és szert tettek olyan értékekre, amelyek aztán segítették őket a megélhetésben, az 1940-es években.

Édesapám üzletébe először a gázt vezették be, még az áram előtt. Gázzal világítottak [A 18. század végén állítottak elő először kőszénből világítógázt (légszeszt). Később kőszén helyett olajból is állítottak elő világítógázt. A gáz ún. gázharisnyákban eléve árasztott fényt. A gázvilágítást – elsősorban a lakásokban – a 20. század elején kezdte fölváltani a villanyvilágítás. – A szerk.]. Az a rész, amelyik fényt bocsátott ki, egy valódi villanykörte formájú szövet volt, a szitához hasonló anyagból, és ha rátetted a kezed, tönkrement, szétporladt. Ellenben hőálló és égésálló volt. A gázt palackokban tárolták. Vízet az artézi kútról hoztak – volt ott a faluban egy artézi kút, ahol az idillek szövédtek...

Bélen szerda volt a piacnap. Azon a napon a környék összes falujából odajöttek beszerezni az iparcikkeket, többek között a szövetárut is. Az emberek mezőgazdasági terményeket árultak: zajlott a csere, és így szerdán árultak a legtöbbet, a bolt tele volt. Nekünk három segédünk volt, sok volt a munka, és azon a napon többet is kerestek, annak is köszönhetően, hogy Bélnél járásközpont volt. Tíz-tizenöt falu tartozott egy járásba; a járás után következett a megye, tehát a megye alegysége volt. Úgyhogy volt Bélen törvényszék, rendőrség, orvosi rendelő. Laktak ott

románok, katolikus magyarok, zsidók. Volt Bélen üveggyár, vagy két malom, egy fűrésztelep... Fejlett település volt. A zsidók nem különültek el a többi lakostól, mindenkinek ott volt a háza és a boltja, ahol a tevékenységét folytatta. A béli zsidók nagy többsége kereskedő volt, egy Werner nevezetű bőrt gyűjtött és tímár volt, az orvos szintén zsidó volt, volt egy tisztviselő, egy sofőr, a többi mind kereskedő volt. Ezek voltak a jellegzetes foglalkozások.

A szüleim modern módra öltözködtek, nem hagyományosan [Azaz nem viselték sem az ortodoxok, sem a haszid zsidók jellegzetes ruhadarabjait, apjának sem szakálla, anyjának sem parókája stb. nem volt – lásd: ortodox zsidó viselet; haszid öltözködés; kápedli. – A szerk.]. Érdekelte őket a politika, és ugyan nem voltak tagjai egyetlen pártnak sem, de sokat segítettek Izraelt: vettek egy nem tudom már, mekkora földet Izraelben. Cionisták jöttek a faluba, és mind mi, mind édesapám jól láttuk, hogy nem lehet élni a legionárius rendszerben [lásd: legionárius mozgalom], és édesapám felismerte, hogy szükség van egy zsidó államra. Amikor jöttek a cionisták, egy bizonyos pénzösszeg ellenében adtak neki „dunavit” – így nevezték az Izraelben vásárolt földterület mértékegységét.

Emlékszem, hogy voltak könyveink, mert édesanyám sokat olvasott, sok szépirodalmat. A szüleim újságot is olvastak – ezek magyar nyelven voltak. Voltak vallásos könyveink is. Van egy imádságos könyvünk, az édesanyám könyve, amelynek a végére be van írva az összes születésnap – mikor születtek a szüleim, én is és a testvérem is be vagyunk írva, a nagypapa, édesanyám húga... Nem tudom, mi történt a könyvvel, valószínűleg a testvéremnél van.

Én, Sándor és az öcsém, Tamás Miklós Bélen születünk, ahol 1940-ig laktunk. Én 1932. október tizenkilencedikén születtem, az öcsém pedig 1936. március tizenhatodikán. Emlékszem, hogy jártunk látogatóba az anyai nagyszülőkhöz, és sokat jártunk [Boros]Sebesre – ott többen voltak: édesapám testvérei és az ő családjaik. Ápoltuk a rokoni kapcsolatokat. Az ünnepeket itt töltöttük, Bélen – a faluban volt zsinagóga.

Édesanyám meggyújtotta a gyertyákat, amikor a sábesz elkezdődött. Ez valami megmásíthatatlan volt. Minden péntek este meggyújtották a gyertyákat [lásd: gyertyagyújtás; péntek esti gyertyagyújtás]. Édesapám és én jártunk a zsinagógába, az öcsém nem. Péntek este is és szombat reggel is elmentünk. Ünnepekkor jött még kántor is a rabbi mellé, akinek nem nagyon volt hangja. Emlékszem, hogy ez a kántor nálunk szállt meg. Jom Kipurkor jött – általában Honctőről [Arad megyei kisközség volt, románul Gurahonț. – A szerk.] jött, Schwartznak volt rokona. Honctő és [Boros]Sebes vidékére sok ortodox zsidó [lásd: ortodox hitközségek] települt át Máramarosból. Ők inkább a hagyományok szerint éltek, a zene inkább jelen volt az életükben, és a vallás dolgaiban sokkal jártasabbak voltak [Valószínűleg sok volt közöttük a haszid. Lásd: haszidizmus. – A szerk.].

A szüleim neológ zsidók voltak [lásd: neológ hitközségek] – a neológ szokásokat tartottuk, nem az ortodoxokat. Az állatokat kóser módra vágták, elmentek a rabbihoz – aki ugyanakkor hakham [lásd: háhám] is volt –, ha libát vagy tyúkot vágtak, de ettek disznóhúst is, viszont disznózsírt nem [Alan Unterman (Zsidó hagyományok lexikona) szerint: „Hákhám (héber, jelentése: bölcs)... A szefárdok között a hákhám címet a közösség rabbija viselte”; de az Izraelben élő Dr. Slomo Leibovici-Lais (President, World Cultural Association of Jews from Romania) azt írja, hogy a „hakham” elnevezéssel „Romániában a rituális vágókat illetik (lásd még Soheit)” (<http://www.dictionarromanenglez.ro/en/dictionary/haham>). – A szerk.]. Emlékszem, hogy sábeszre édesanyám olyasmit készített, amit én nagyon szerettem: libamáját. Általában kövér libákat

vágtunk, majd megfüstölték a mellét és a combjait, és azokat eltették télire, a zsiradékot és a májat pedig elkészítették frissen. A máj ízletes hagyományos étel volt. Ritkábban pedig halat is ettünk – gefilte fist, azaz töltött halat [lásd: halételek].

Mi nem voltunk vallásosak. Megtartottuk az ünnepeket, körülbelül erre szorítkoztunk. Pészahkor más edényt használtunk. Szédert nem tartottunk. Elmentünk egypár alkalommal [Boros]Sebesre, Schwartz nagybátyámhoz, aki rabbi lévén, megtartotta. Ott vettem részt az első széderesten, ott láttam, hogy milyen. Gyerek voltam, úgy négy-öt éves. Ők nagyon jól álltak anyagilag, gazdagabbak voltak, mint mi, és ami különleges volt számomra, hogy az evőeszközök ezüst evőeszköztartókra voltak elhelyezve. Nálunk az evőeszközöket vagy jobbra, vagy balra tették, de náluk minden étkezéskor ilyen tartók voltak, nem láttam ilyesmit sehol máshol. Nagybátyámtól tanultam, emlékszem, az éneket, „Eliahu HaNavi”: Eliahu HaNavi / Eliahu HaTishbi / Eliahu HaGhiladi [A sábesz végi hávdálá szertartást hagyományos énekekkel lehet lezárni, például: Savua Tov (Jó hetet!) és az említett Eliahu HaNavi. „Illés, a próféta, Illés, a tisbibeli, Illés, a gileádi.” – A szerk.].

A szüleim a zsidó hagyományokat a közösség támogatásával őrizték. Bélen a zsidó hitközség harminc családból állt. Minden héten elmentek a zsinagógába, volt rabbink, és hatéves koromban elküldtek a rabbihoz az alef-bészt megtanulni. Az evakuáláskor én csak hét-nyolc éves voltam, tehát a rabbi csak egy évet és még egy keveset foglalkozott velem. Itt, Aradon volt a bár micvóm.

A rabbit Kaufmann-nak hívták. Ő vezetett minden szertartást, és az alef-bészre és az imádságokra tanította a gyerekeket. Hatéves kor körül kezdtünk. Emlékszem, hogy a rabbi szerette a fokhagymát, mindig fokhagymaszagú volt. Arra is emlékszem még, hogy volt egy fia, aki Budapesten tanult, és aki negatív értelemben vált híressé. Megjelent az 1936–37-es évek sajtójában [„Az 1982-ben kiadott Németh László bibliográfia (összeállította Hartyányi István és Kovács Sándor; megjelent a Petőfi Irodalmi Múzeum gondozásában) hatvannál is több olyan közleményt tart számon, melyek e vita során láttak napvilágot – zömmel 1936-ban – a különböző magyarországi és erdélyi folyóiratokban, lapokban. Tág teret szentelt a vitának a Ligeti Ernő szerkesztésében Kolozsvárt megjelenő Független Újság” (<http://www.korunk.org/oldal.php?ev=2001&honap=5&cikk=3302>). – A szerk.] Mérnöknek tanult, és bizonyos körülményeknek köszönhetően megismerkedett Horthy [lásd: Horthy Miklós] lányával: a kormányzó családja Budapesten sétakocsikázott, elromlott az autójuk, és a véletlen úgy hozta, hogy ott volt Kaufmann fia. Hozzáértő mérnök lévén, megjavította az autót. Ekkor kezdődött egy románc közte és Horthy lánya között. A baj az volt, hogy a fiú zsidó volt, és nem tudott bekerülni az ország vezetőjének a társaságába, mindamelllett, hogy talán egy egészen őszinte szerelem kezdődött el. Gondolom, hogy mind szerelemből, mind a valakivé válás iránti vágyból Kaufmann fia megváltoztatta a nevét Kaufmannról Kenyeresre. Elkezdett más életet élni. Mivel mérnök volt, Horthy beajánlotta, és kinevezte képviselőnek Kenyeres néven egy jobboldali, illetve nacionalista pártban. Hogy megtagadja, vagy elrejtse származását, Kaufmann fia már zsidóellenesnek is mondható törvényeket kezdett javasolni a magyar parlamentben. Az ellenzéki párt utánajárt, és kiderítette, hogy ki Kenyeres, és hogy az apja rabbi.

Emlékszem, hogy nagy húhót csaptak, és jól öltözött, jó modorú emberek jöttek Béltre, akik mindenképpen el akarták vinni a rabbit Budapestre, hogy ott megmutassák az újságíróknak, hogy ki ez a nagy politikus Kenyeres, a jobboldali nézeteivel. Ravaszsággal sikerült elbolondítaniuk a

rabbit, és autóval elvitték Budapestre. Talán autóval mentek Aradig, és ott vonatra ültek, és amikor megérkeztek Budapestre – a rabbi sejtett valamit –, nagyon sok riporter, nagyon sok újságíró várta őket kérdésekkel és fényképezőgépekkel, és az újságban megjelent, hogy ki valójában Kenyeres édesapja, aki nagy nacionalistának és nagy magyarnak adja ki magát. Akkor is, most is az utolsó szót az állam korlátlan hatalmú vezetője mondta ki, és hogy tisztázza a helyzetet, szembesítette őket, és amikor hazajött, a rabbi könnyes szemmel mesélte el nekem, hogy azt kellett nyilatkoznia, hogy az nem az ő fia. Már nem tudom, mi történt utána, de tudom, hogy a fia sok pénzt küldözgetett a rabbinak, az incidens előtt és után is. A rabbit is elvitték velünk együtt az evakuáláskor. Mielőtt elvitték volna, emlékszem, hogy gödröket ásott a zsinagóga udvarában, és több kilogramm aranyat rejtett el oda. Ez nagyon érdekes: egyrészt megtagadta az apját, másrészt nagyon sokat segítette. Mivel öreg volt, a rabbi nem élte túl a háborút [Ez a történet némely valós elemek mellett lényegében legenda: Bibó István is utal rá Borbándi Gyulához írt levelében (Bibó István: Válogatott művek, III. Magvető, Budapest), s az egyik jegyzetben olvashatók a következők: az 1935-ös parlamenti választásokon „Gömbös Bajcsy-Zsilinszky Endrével szemben Tarpán (Szabolcs-Szatmár m.) egy Kenyeres (Kaufmann) Miklós nevű politikai szélhámost léptetett fel, akit a helyi közigazgatás erőszakos támogatásával és csalások sorozatával meg is választottak. A választási bíróság azonban a tiltakozások miatt kénytelen volt Kenyerest a mandátumától megfosztani” (A kötet jegyzeteinek írói – Vida István és Nagy Endre – Dernői Kovács László: Bajcsy-Zsilinszky. Bp., 1966. 28–44. c. munkájára hivatkoznak). Sipos Péter Őrségváltás szavazócédulákkal – 1935 (in Parlamenti választások 1920–1998. 170–171 oldal) c. tanulmányában szintén megemlíti a tarpai esetet, amikor is a Bajcsy-Zsilinszkyvel szemben felléptetett Kenyeres K. Miklós evangélikus vallású mérnökről kiderítették, hogy a mandátum új tulajdonosa sem mérnök nem volt, sem evangélikus vallású nem volt, és eredeti neve Kahan (!) Mózes Jakab volt, és Bél község rabbijának volt a fia. Horthynak ekkoriban egyébként még élt Paula nevű lánya (1903–1940), aki viszont előbb Fáy László földbirtokosnak, majd Gr. Károlyi Gyulának volt a neje. – A szerk.].

Gyerekkoromban a kedvenc ünnepem a Purim volt. Amikor kicsi voltam, kiduskor nagyon szerettem a bort, amit a zsinagógában isznak. Elkényeztetett voltam. Általában minden ünnepet szerettem, találkoztam a barátaimmal, volt még egy napunk tanítás nélkül. Én nem tudtam elvégezni Bélen az első elemi, mivel kidobtak az iskolából [1939 őszén kezdett iskolába járni, az első osztályt tehát 1939 tavaszán fejezte volna be. Valószínű, hogy ekkor evakuálták a családot Bélről Belényesre, és ezért nem tudta befejezni az első osztályt. Ugyanis hivatalosan, törvényben szabályozottan 1940 októberében tiltották meg a zsidó tanulóknak és egyetemi hallgatóknak az állami oktatási intézmények látogatását. Szabad volt viszont magán zsidó iskolát szervezni, elemi és középiskolai szinten egyaránt. Elképzelhető azonban, hogy egyes településeken már korábban elkezdődött a zsidóság diszkriminációja – lakóhelyi szegregációja, a tanulók állami iskolából való kitiltása stb. – helyi rendeletek révén. – A szerk.], de jártam rendes [állami] óvodába a többi gyerekekkel.

Az anyanyelvem a román és a magyar – két anyanyelv, mert Erdélynek ez a része Magyarországhoz tartozott [Kohn Sándor arra utal, hogy 1920 előtt Erdély Magyarországhoz tartozott: Erdély közjogi különállása a magyar országgyűlés által hozott 1868. évi XLIII. tc.-kel megszűnt, és Erdély az 1867-es kiegyezéssel létrehozott Osztrák-Magyar Monarchián belül a Magyar Királyság része lett. 1876-ban 15 vármegyét hoztak létre a történeti Erdély területén, és

ezzel megszűnt a középkorban kialakult autonómiák rendszere, az új vármegyék beilleszkedtek Magyarország egységes közigazgatási rendszerébe. Ez az állapot állt fenn a trianoni békeszerződés aláírásáig (1920 júniusa), bár a románok Gyulafehérvárott 1918 decemberében kimondták Erdély egyesülését Romániával, 1919 januárjában pedig a szászok is e mellett foglaltak állást. – A szerk.]. Otthon románul is, magyarul is beszéltünk. Még tudok németül és egy kicsit franciául.

Már 1940 előtt létezett egy antiszemita irányzat, a központja a náci Németországban volt. Miután Hitler hatalomra került, az antiszemita mozgalmak felerősödtek Magyarországon is és Romániában is. Érződött mindaz az elnyomás és diszkrimináció, aminek a környező országokban minden zsidó alá volt vetve. Romániában is jelentek meg antiszemita újságok, a németországiak mintájára; még egy, a német nagykövetség által szerkesztett újság is megjelent – német nyelven adták ki, és abból lefordítottak bizonyos cikkeket, de nem emlékszem a nevére.

Már gyerekkoromban éreztem az antiszemitizmust. Például amikor mentünk fürödni, mivel én körülmetélt zsidó vagyok, az összes gyerek bámult, más voltam, mint a velem egykorúak, és a gyerekek mindenféle dolgokat tanultak otthon, és ellenérzéseik voltak a zsidókkal szemben. A faluban érezhető volt néha, hogy voltak olyanok, akik azt mondták, hogy nem vetek keresztet, nem illeszkedem be vallási szempontból, vagy talán az, hogy jobb ruhákban jártam, mint ők, ez különbséget eredményezett. Néhanapján azt mondták nekünk: „Te, zsidó, menj Palesztinába!” Mindez még hangsúlyosabbá vált, amikor megjelentek a legionáriusok. Bélen is volt egy legionárius csoport. Egy ügyvéd és egy szomszéd falubeli pap vezette. Már 1938-tól érezhető volt egy zsidóellenes hangulat, és sok zsidó rájött, hogy hamarosan nem lesz jó a zsidóknak.

A gyerekkoromból emlékszem, amikor egy legionárius csapat bejött a boltunkba Bélen (még az evakuálás előtt), és azt mondták: „Véged van, zsidó! Elloptad a gazdagságunkat, és a vagyondod nem a tied! És vissza kell adnod!” A segédeink közül egyik sem volt zsidó, de velünk ettek, családtagok voltak, és nálunk laktak. Édesapám foglalkozott a beszerzéssel és az eladással, édesanyám pedig az ellenőrzéssel, és ő jött rá, hogy az egyik segéd lopni szokott, és azt mondta neki: „Te, József, szépen kérlek, hogy légy becsületes”, így hívták a fiút, „légy becsületes, és ne lopjál többet”. Valószínűleg őt ez zavarta, és amikor jöttek a legionáriusok, ő is beállt közéjük. Negui Józsefnek hívták. Megtudtuk, hogy baj fog minket érni.

Olyan volt, mint egy rémálom: jött egy csapat legionárius, fogtak minket és kivittek a temetőbe, és valószínűleg meg akartak ölni. A szüleim meg voltak ijedve, a legionáriusok pedig mindenképpen azt akarták, hogy átadják nekik a boltot. Ott tartottak minket a temetőben, rettegésben, egy órán át vagy egy órát és még valamennyit. Csak a mi családunk volt ott. És akkor jött egy autó – a zsidó temető a Bél felé vezető úton van, egy dombon. Nem tetszett nekik, hogy fényt látnak, ez nem illett bele a tervükbe, és elengedtek minket. Hazajöttünk, de emlékszem, hogy attól kezdve nem aludtunk magunkban – egy falubeli mindig volt velünk, mert a szüleim rettegtek.

Ez nagyon belém vésődött. Hallgattuk a híreket, amíg el nem vették tőlünk a híreket – merthogy a zsidóktól elvették a rádiókészülékeket [Zsidó személy nem tarthatott rádiót a saját házában, zsidó orvos nem folytathatta a praxisát, csak zsidó pácienssel. Minden zsidónak kötelessége volt ruhát beszolgáltatni, azzal az indokkal, hogy a (román) hadseregnek és a társadalomnak szüksége van rá. Zsidó magántulajdonokat, üzleteket, gyárat, földeket, mezőgazdasági egységeket koboztak el. A Bánát térségében 1940 decemberében kezdték az eltulajdonításokat – bár léteztek erre vonatkozó határozatok, ezeknek még nem volt törvényes alapjuk, és általában a legionárius

vezetők szóbeli utasítására történtek. Az Antonescu rezsimmel mindez szisztematikus módon folytatódott 1941 és 1942 között (Forrás: Victor Neuman „Evreii din Banat și Transilvania de Sud în anii celui de-al doilea război mondial” (A bánáti és dél-erdélyi zsidóság a második világháború éveai alatt), in România și Transnistria: Problema Holocaustului, Curtea Veche Publishing, 2004, Bukarest, 152. oldal). – A szerk.]. Ahányszor Hitler beszédét közvetítették, az egy katasztrófa volt, olyan esemény, ami engem elszomorított, a szüleimet meg kétségbe ejtette, nem volt jövőjük. Főleg az öcsém számára volt ez a nyugtalanság és a lelki megpróbáltatás időszaka, ő az evakuáláskor csak öt éves volt, és kilencéves koráig folyton rémálmai voltak. Amikor evakuáltak minket, folyton azt kiabálta: „A kiságyamat akarom, a kiságyamat, a kiságyamat, mért vettetek ki a kiságyamból...!?” Borzalmas volt.

A szüleim 1940-ig jó anyagi helyzetben voltak. Édesapámnak nem voltak gondjai a törvényekkel. Voltak nem zsidó barátai, akikben nem csalódott, akik segítettek. Amikor felmerült, hogy elveszik a boltunkat, édesapám jól átgondolta a dolgokat, és az árut a boltból a szövetárut odaadta megőrzésre a barátoknak. Ez volt a mi nagy szerencsénk: 1940-ben, amikor elkezdődött a háború, és minket evakuáltak, a zsidóknak már nem volt lehetőségük dolgozni, mindent megtiltottak nekik, úgyhogy mi ezekből a javakból éltünk. Mi nagyon jól egyeztünk sok lakossal. Sokan sajnálták, hogy elmentek a zsidók a falujukból.

1940-ben, a zsidóellenes törvényekkel [lásd: zsidótörvények Romániában] a zsidóknak már nem volt szabad földet birtokolniuk, és amikor elvették a földeket, mindent elvettek a nagyapámtól is, és evakuálták. A törvény értelmében az evakuálás a következőképpen zajlott: mindenkit a megyeszékhelyre küldtek. Nagyapa Szintén lakott, ez Arad megyében volt, úgyhogy őt édesanyám testvéreivel együtt Aradra küldték. Ez az evakuálás inkább kényszerlakhelyet jelentett, még ha úgy nevezték is, hogy „a zsidók evakuálása a falusi környezetből”. A hatóságokat nem érdekelte, hogy az emberek miből élnek. Összegyűjtötték és annak a zsidó hitközségnek a nyilvántartásába vezették fel őket, ahova evakuálták őket. Ha nagyon szegény voltál, a hitközség segített rajtad, ha tudott. Nem tudom, hogy jutott el a nagyapám Aradra, lehet, hogy vonattal ment. Hogy miből élt nagyapa Aradon? Mindenki abból élt, amit addig megtakarított, de az egy idő után elfogyott, úgyhogy nagyon szűkösen élt. Kapott valamennyi segítséget a hitközségtől, majd az édesanyám is segítette.

1940-ben minket is evakuáltak. Jött a csendőr, és azt mondta, hogy az állam vezetőjének, Antonescu marsallnak [lásd: Antonescu-rezsim] a rendelkezése értelmében húsz-harminc kilós csomagot vihetünk magunkkal. Összegyűjtöttek, és kényszerlakhelyre vittek – minket szekérrel vittek. Tőlünk is elvették, amink volt. Minket Belényesre vittek, mert mi, béliek Biharhoz tartoztunk. A holokauszt alatt, 1940 és 1944 között Belényesen, Tenkén és Gyantán volt kényszerlakhelyünk. Mindenkit székhelyekre vittek [Belényes – járásszékhely nagyközség volt Bihar vm.-ben, 1910-ben 4200 magyar és román lakossal (szolgabíróság, járásbíróság és adóhivatal székhelye). 8 osztályos görög katolikus gimnáziuma volt és leány polgári iskolája. Trianon után Romániához került. Lakosainak száma 1920-ban 3900 fő volt. Ma: Beiuș; Tenke – kisközség volt Bihar vm.-ben, 1910-ben 3900 magyar és román lakossal (járás szolgabírói hivatal, járásbíróság, adóhivatal). Trianon után Romániához került. Lakosainak száma 1920-ban 3900 fő volt. Ma: Tinca; Gyanta – kisközség volt Bihar vm.-ben, 1910-ben 2000 magyar és román lakossal. Trianon után Romániához került. Ma: Ginta. – A szerk.].

Először Belényesen volt a kényszerlakhelyünk, oda vittek minden zsidót Bihar megyéből. Hogyan jártak el? Minket például feltettek egy szekérre, és úgy mentünk Belényesre. Az út meglehetősen bonyolult volt: először el kellett menni Újszentannára [Sântana], onnan Illyére [Ciomeghiu], ez Erdély 1940-es átadásakor (a bécsi döntéssel) [lásd: második bécsi döntés] határtelepülés lett – ez is az oka annak, hogy nem [Nagy]Váradra evakuáltak, amelyet átadtak, hanem Belényesre [Belényes 64 km-re van Béltől északkeleti irányban. A Kohn Sándor által leírt útvonal előbb Újszentannáig délnyugati irányban jelentett kerülőt, majd észak felé, Illyére, onnan pedig keletre, a teljes út így mintegy 94 km volt. – A szerk.]. Mi körülbelül száz kilométert tettünk meg szekéren, de sárban, mert az utak nem voltak leaszfaltozva. Emlékszem, hogy édesanyám félt, amikor szállt le a szekérről. Emlékszem, hogy a kereket egy lánccal kötötték meg, hogy fékezzen, ne forogjon.

A szekér a zsinagóga udvarába hajtott. A rendelkezést az egész országra kiadták, úgyhogy minden zsidót összegyűjtöttek. Miután odaértek a zsinagóga udvarába, mindenkinek magától kellett boldogulnia. És akkor a szüleim járták az utcákat, a negyedeket, hogy találjanak szállást – lakbérért természetesen, nem ingyen. Először egy zsidó családnál laktunk, de egy idő után más lakást találtunk. De ott Belényesen volt egy prefektus, aki azt mondta, hogy megdrágul a piac, ha minden zsidót odagyűjtenek, és a hatóságok azt mondták, hogy keresnek nekünk más helyet. A zsidók külön rendszer szerint éltek, kényszerlakhelyen, nem tudták csak úgy elmenni, minden a kormány, illetve a kormány képviselőjének, a prefektusnak a rendelkezése szerint zajlott. Hogy jutottak el a rendelkezések a zsidókhoz? Volt a nyilvántartás, amelyet az adott hitközség vezetett, amely alá volt rendelve a hatóságoknak, és az állami hatóságnál volt egy képviselő, aki a zsidókkal foglalkozott. A minisztertanácsban, amelynek az elnöke Antonescu volt, ki volt nevezve egy [Radu] Leca nevezetű, aki a zsidó problémával foglalkozott Bukarestben.

Úgyhogy Belényesről átvittek Tenkére, ahol megismétlődött az egész: albérletet kellett keresnünk, újra azt mondták, hogy megdrágítottuk a piacot. Csak reggel tíz óra után volt szabad piacra mennünk – az asszonyok félretették az ennivalót tízig, amikor jöttek a zsidók, és akkor megdrágultak a dolgok. Ezután Gyantára költöztettek, ahol a háború végéig laktunk, 1944-ig. Gyantán Schillinger nagyapa is hozzánk költözött. Van egy fényképem, ami Gyantán készült, 1941-ben [A ROAKO013.jpg fényképről van szó. – A szerk.]. Egy váratlan számlálás okán összegyűjtöttek minket a csendőrség udvarán: emlékszem, hogy szólítottak minket – a csendőr a zsidók nyilvántartását kiáltotta ki, és jelentkezned kellett a családdal együtt. Azt kérdeztük magunktól, vajon hazaengednek-e még.

Édesapám jobb anyagi helyzetben volt, ezért nagyapa 1941-ben hozzánk költözött, amikor már Gyantára költöztettek át. Mivel már idős volt, el kellett tartani, és édesanyám testvéreinek nem volt meg az anyagi lehetőségük, hogy gondozzák. Nagyapát annyira megviselte, hogy elvették a földjét, és nem volt semmilyen megélhetése, és a lányának kellett őt eltartania, hogy megbolondult. Eljárt otthonról, és mindenféle veszélyes dolgokat mondott az utcán a vezetőségről. Gyantán halt meg 1942-ben.

Az 1944–46-os évekig a szüleim a megtakarításaikból éltek. Honnan volt nekünk pénzünk? Édesapám nagyon sokat dolgozott, miután megházasodott, járta a piacokat, az üzleteket, és elég vagyont tudott félretenni ahhoz, hogy semmiben ne szenvedjen hiányt. Aradon is vett egy házat, és a boltja tele volt áruval. Amikor minket evakuáltak, az árut odaadtuk a szomszédoknak. Voltak, akik visszaadták, az áru értéke pedig nagyon sokat nőtt. Miután megkezdődött a háború 1941-ben,

semmit nem lehetett kapni, még cipőt sem, semmit a feltétlenül szükséges árukból. Nem lehetett vásznat kapni, már nem hoztak pamutot, és édesapám árut adogatott el titokban, és így éltünk. Akiknek pénzük volt, azok elszegényedtek, csődbe jutottak, mert elkezdődött az elértéktelenedés, mint most: száz lej nem volt már elég semmire, milliós és több tízmilliós bankjegyek jelentek meg.

A holokauszta alatt édesapám munkaszolgálaton is volt Vércsorogon [Vârciorog, 44 km-re Belényestől északra]. Sikerült neki hazajárni, mert akkor is érvényben volt a csúszópénz törvénye. Ha adtál valamit a vezetőnek, hazaengedett vagy két napra. Vércsorogon árokrendszert ástak a hadsereg számára, hogy megállítsák az oroszokat vagy nem tudom, miért, nem tudom, milyen védelmi stratégiája volt a hadseregnek. 1942-ben a tenkei kényszermunka során betonlapokat gyártottak.

Az evakuálás alatt iskolát alakítottak a zsidó gyermekek számára – volt egy tanítónő, őt is evakuálták, aki a zsidó hitközség irányítása alatt foglalkozott a gyermekekkel. Így tanultam negyedik osztályig, majd magánúton tanultam. Istennek hála, jobban álltunk anyagilag, és felfogadtak nekem egy tanítónőt, aki felkészített az első gimnáziumi osztály anyagára, amit tizenegy-tizenkét éves korban kezdtem el, 1943-ban. Az első gimnáziumi osztályt – ami most a 9. osztálynak felel meg – a Temesvári Zsidó Elméleti Líceumban fejeztem be, ami azt jelenti, hogy csak vizsgázni mentem. Ezalatt a szüleim Gyantán voltak. [Temesváron a második világháború alatt a hitközség keretén belül működött a Zsidó Líceum, ugyanis a hatóság eltulajdonította az épületet, ahol eredetileg – 1919 óta, amikor alapították – volt. Egyébként akkoriban még nem léteztek „elméleti líceumok”, Kohn Sándor a mai elnevezést vetíti vissza az 1940-es évekre. – A szerk.]

Temesváron egy apai rokonunknál laktam. Márton Rózának, édesapám testvérének volt egy lánya, Elena, aki Bélához ment feleségül Temesvárra. Csak egy gyerekük volt, körülbelül két évvel volt idősebb nálam, de már nem tudom, hogy hívták. De emlékszem, hogy a Mehala negyedben laktak. Náluk laktam Temesváron.

1944-ben, amikortól itt lakom, átjöttem ide, Aradra – a szüleim a háború befejeződésekor visszatértek Béltre. Egy ideig egy nagynénémnél laktam, Bercovici Rozáliánál, édesanyám egy unokatestvérénél, aki azzal az utcával párhuzamos utcában lakott, ahol a mi házunk volt. A férje orvos volt, és mivel nem volt román állampolgár, elment Magyarországra, ahol megölték. Rozália nagynénémnél étkeztem, de mivel ők meglehetősen mostoha körülmények között éltek – szintén ott lakott a fia, Pisti, az édesanyja, Nina és az édesapja, Schwartz –, nem alhattunk ott, mert csak két szobájuk volt, úgyhogy Bercovici Pisti és én a mi házunkban aludtunk. A ház elég nagy volt, ma is egy szép ház. Volt kertje, három szobája, konyhája, az Eftimie Murgu utcán volt. 1940-ben beköltözött oda egy rendőrtiszt, akit Bărbat Coroliannak hívtak. Később áthelyezték az Odessához mint rendőrtisztet. (Aradon volt egy Odessából hozott villamos: a vasútállomástól a színházig közlekedett – egy mozdony volt vasúttal, néhány kocsival.) 1944-ben hoztak egy törvényt, amely alapján visszaszolgáltatták az Antonescu-rezsim által 1940-ben elkobozott javakat, és visszakaptuk a házat [lásd: Románia kiugrása a háborúból]. Amikor jöttek az oroszok, Bărbat Corolian nem tért vissza az Odessától, de nem vitte még el onnan a bútorait, és a felesége még mindig a házban lakott. Édesapám megbeszélte vele, hogy kiürít egy szobát, hogy legyen, ahol aludjunk – mindenét egy másik szobában halmozta fel.

Az elején minden zsidó és mi, gyerekek örültünk, hogy megjött a szovjet hadsereg, tudtuk, hogy a haláltól mentettek meg – ezt hallottuk a szüleinktől. Egy napon Pisti és én arra ocsúdtunk fel, hogy egy csapat orosz körbeveszi a házat, és fasisztáknak nevez minket. Fogtak és elvittek minket, miközben fasisztáknak neveztek. A szüleim akkor még mindig Bélen laktak. Ez 1944 után volt, de elmentek, hogy felszámolják, amijük ott volt. Minket, kettőnket bevittek a parancsnokságra, beraktak egy pinceszobába, nem is álltak szóba velünk, kínkeservesen feleszméltek, és rájöttek, hogy nem vagyunk azok, akiknek minket vélték. De olyan embertelenek voltak... Akkor föleszméltem, és teljesen kiábrándultam. Láttuk az oroszokat aztán, hogy éjszakánként lopnak. Az lett a meggyőződése, hogy a cionizmus a legjobb: ott baráti hangulat volt, vidám hangulat köztünk, fiatalok között.

1944-től 1945-ig az itteni, aradi zsidó gimnáziumba jártam, ahol a második évet végeztem el. A zsidó gimnáziumban két nemzetiséghez kötődő tantárgy volt: a vallás és a héber nyelv. A gimnázium a város központjában volt, a Liberális Párt mostani székhelye mellett. Körülbelül huszonhárman voltunk az osztályban, elég sokan. Végül a zsidó gimnáziumot a kommunista rendszer felszámolta. A felszámolásakor jogunk volt beiratkozni egy állami iskolába, így a harmadik gimnáziumi osztálytól a Moise Nicoară Kollégiumba jártam. Az iskolában a kémiát szerettem nagyon. Volt egy tanárom, akit nagyon kedveltem, ő tanította a románt és a nyelvtant is. Természetesen a kémiatanár is tetszett. Nem szerettem a számvitelhez kapcsolódó tantárgyakat. Azután az aradi Textilipari Iskolába jártam.

Az iskola alatt egyaránt voltak zsidó és nem zsidó barátaim, de több zsidó barátom volt, mert amikor még megvoltak a cionista szervezetek, én is tevékenykedtem Aradon. Mindez 1944 után volt. Én a Hanoár Hacioni szervezetben [lásd: Hanoár Hacioni Romániában] voltam, és voltak zsidó barátaim, akikkel iskola után találkoztunk, sétáltunk stb. A szabadidőnkben sportoltunk is, pingpongoztunk, evezni is jártam egy csapat zsidóval. De voltak román barátaim is.

Hétvégenként, nyáron a Hármasszigetre [Trei Insule] jártunk, a Maros partján, Aradtól öt-hat kilométerre – akkor még nem voltak ott nyaralók (csak kettő-három), sokkal szebb, sokkal természetesebb volt, mint most. A teljes zsidó baráti kör oda járt, kirándultunk a Világos [Siria, 30 km-re Aradtól északkeleti irányban] körüli dombokon. Reggel a cionista szervezet székhelyén találkoztunk, énekeltünk, játszottunk, szórakoztunk... Vakációban jártunk színi a barátaimmal, mind zsidókkal. Még most is van egy nagyon jó gyerekkori barátom, de akkor több volt a közös tevékenység. Egyesekről már azt sem tudom, élnek-e még. Vagy kettő kint van az Egyesült Államokban. De már nem tartjuk a kapcsolatot, mert mindenkinek van családja, és idővel az érzések elhalványulnak, áttevéődnek a gyerekekre...

Az iskolában nem voltak problémáim az antiszemitizmussal, kivéve azt, hogy nem felvételizhettem az egyetemre. Szakképzetlen munkásként az építőiparban dolgoztam, majd technikusként az UTA-ban, a textilgyárban. Bukarestben voltam katona, a légvédeleminél, 1951–1954 között. Tetszett az élet a szabad ég alatt, tisztaként szerettem volna karriert befutni – sportos életnek tűnt. Mindenesetre nem lehetett belőlem tiszt a származásom miatt. Tovább akartam tanulni, és azt mondták: „Uram, nincs jó származása, nem lehet tiszt.” Nagyon nehéz volt az élet a katonaságnál, nyomorúság volt, nyomorúságosan voltunk öltözve, a második világháborúból maradt, golyók lyuggatta felszereléssel, az étel szörnyű volt – csak árpakását ettünk, annyit éhezünk... Meg vettem kenyeret, amikor kimenőm volt, a közkatonákkal voltam – „tégla” típusú kenyér volt,

„Sztálin-féle” fekete kenyér. Két kiló kenyeret megettem egyszerre, ellenálló szervezetem volt, nem volt baj.

Amikor Bélen laktunk, az öcsém még óvodás volt, majd iskolába járt, amíg én a hadseregben voltam. Akkor azt mondtam a testvéremnek, hogy mindent tegyen meg, hogy ne kerüljön be a hadseregbe, mert nagyon ragaszkodtam hozzá. Nekem szabad volt időnként megpofozgatni, de senki a világon nem nyúlhatott hozzá. Nem is mert senki, mert harcos természetem volt. Úgyhogy azt mondtam neki, mindent tegyen meg, hogy egyetemre kerüljön, mert a katonaság nem neki való. A Gépészeti Egyetemet végezte el Temesváron, és jó mérnök volt, átlagon felüli. De ő sem futhatott be szakmai karriert, mert ő sem volt párttag. És mindenki tudja, hogyha nem volt párttag az ember, nem futhatott be szakmai karriert. Ez volt a sors: sok munka és kevés fizetés a nem párttagok számára – a párttagok esetében ez fordítva volt. A testvérem szintén Aradon lakott, és volt egy lánya, Nóra. Ő nem ment férjhez.

1944-ben folytatódtak az eltiltások, és édesapámnak negyedévenként hosszabbítania kellett a kereskedő engedélyét. [Az – egyébként 1939-ben kiállított – kereskedői engedélyt lásd a fényképek között: ROAKO011.jpg. – A szerk.].

Miután [az evakuálásból] visszatértek Béltre, a szüleim újból kereskedelemmel foglalkoztak, 1946-ig vagy 1947-ig volt meg a boltjuk. Zsidóknál laktak, mert Bélen nem volt házuk, Bélen, mint korábban említettem, albérletben laktunk. Édesapám felújította a kereskedelmi kapcsolatait az aradi kereskedőkkel, és Aradra járt áruért. A beszerzés nagyon nehézkes volt: el kellett jönnie Aradra vonattal, majd el kellett szállítania az árut Béltre. Nem vett sok árut, mert nem volt pénze, már el volt szegényedve, és emellett veszélyes is volt. Emlékszem, egyszer ellopták tőle az összes árut.

Úgyhogy miután visszakapták az aradi házukat, a szüleim is Aradra költöztek. De később eladtuk a házat. Itt már nem nyitottak boltot, a piacon árultak, a szerb piacon, édesapámnak volt ott egy bódéja. Szintén szövetet árult, a beszerzést pedig gyárakban vagy nagybani árusoktól ejtette meg. 1948 után már nem voltak magánüzletek, és édesapám munkát vállalt egy szövetáru-kereskedésben a központban, az evangélikus templommal szemben, maradékokat árult, az exportból megmaradt darabokat. 1960-ban már ott dolgozott; az áruforgalom szerint fizették, az eladások szerint. Aztán a főtéri üzletből más szövetáruboltba ment át, az Andrei Șaguna utcába, ahonnan aztán nyugdíjba ment. Az a bolt annyira jól ment, hogy az emberek sorban álltak ott. Édesapám tudta, mit hozzon, sok ember jött faluról, és ügyesnek kellett lenned, hogy visszatartsd, amit a vásárlók kerestek.

Édesanyám soha nem volt alkalmazva, háziasszony volt, de 1960 előtt – amikor Aradra költöztünk – ágytakarókat varrt, és feketén eladta a piacon [Minden bizonnyal arról van szó, hogy 1946 és 1960 között varrt ágytakarókat. Aradra 1946-47 körül költöztek. – A szerk.]. Nagyon jól keresett, mert a háború után volt, és az embereknek szükségük volt ágyneműre. És abból, amit keresett, segítette egy unokatestvérét az anyai nagyapa részéről, aki most Conta karmester felesége. Segítette őt is, és annak a testvérét, Tibit is.

Édesanyám Aradon halt meg 1977. július tizenkettedikén, édesapám pedig 1982. december huszonhetedikén halt meg, ugyancsak Aradon. A testvérem 2002. május tizenkilencedikén halt meg. A szüleim az aradi zsidó temetőben vannak eltemetve. A temetésen ott volt Neumann rabbi

Temesvárról. Fizettem neki, hogy jöjjön el, és ott volt édesapám temetésén is, az édesanyámén is és a testvéremén is. Bélen nem kellett fizetni a rabbinak, hogy eljőjön egy temetésre – a közösség rabbija volt, akit a közösség pénzéből fizettek. Süvét ültem a testvérem után és édesapám és édesanyám után is.

Amikor Izrael állam megalakult, leírhatatlan örömet éreztem. Próbáltam megérteni az antiszemitizmus okait, próbáltam pártatlan lenni. Az egyik ok az volt, hogy azt mondták, hogy a zsidók egy élősködő nép, hogy nem élhetnek magukban, de nem is akarnak saját országot, nincs szükségük országra. És ha lenne is országuk, nem tudnának boldogulni, mert élősködő nép, amely mások hátán él, élősködők módjára. Izrael pontosan ennek az ellenkezőjét bizonyította be. Modellértékű országnak tekinthető... mi mindent teremtett a semmiből! Még volt egy szempont: ahányszor gyerekkorunkban azt mondták nekünk, hogy palesztinaiak vagyunk, és Palesztinába kellene mennünk, fölvetődött, hogy milyen Palesztinába lehetne menni, mert Palesztina nem fogadott minket, nem fogadta be a zsidókat. Én ma is úgy gondolom és úgy érzem, hogy Izrael minden zsidó földje és gyökere. A zsidóságnak mint nemzetnek három pillére van – az egyik Izrael, egy másik pillér az egyesült államokbeli zsidók, a harmadikat pedig a diaszpórában élő zsidók alkotják.

Nem mentem el [végleg] Izraelbe, mert annyira szerencsétlen vagy szerencsés voltam, hogy 1956-ban megpróbáltam beiratkozni az egyetemre. Még híressé is váltam: túlbuzgóságból vagy túlzott őszinteségből – mindenki meg volt lepődve – a titkárságra mentem, és azt mondtam: „Uram, hiba történt, nem szerepelek azon a listán.” Azt mondták, hogy nincs rá jogom, hogy nem történt semmilyen hiba, mert nem jó a szociális háttér, mivel az édesapám kereskedő volt. Hitler idejében szenvedtem, mert zsidó vagyok, most, a kommunisták alatt szenvedek, mert édesapám kereskedő volt, és ez nekem nehézségeket okoz. Azt mondták, hogy ezek a törvények, én pedig azt válaszoltam, hogy a zsidók többsége kereskedő, és régen is az volt, ilyen volt a kor, és ami most történik, az diszkrimináció a zsidók ellen is, pontosan, mint Hitler idejében. A titkár azt kérdezte, hogy merem összevetni a szocializmust a nácizmussal, és én azt válaszoltam, hogy ugyanolyanok, majd elmentem. Egy idő után letartóztattak, és 1956-ban elítéltek. A Duna-Fekete-tenger csatornához vittek [1949-ben kezdődött el a csatorna építése, a munkások közül sokan a kommunista börtönök politikai foglyai voltak. A munkálatokat 1955-ben felfüggesztették, majd csak 1975-ben folytatták, és 1984-ben fejezték be. A csatorna összeköti a Dunát (délre Cernavoda várostól) a Fekete-tengerrel (Agigeánál, délre Konstancától), és majdnem 400 km-rel rövidíti le a Konstancához vezető utat. (Lásd még: http://en.wikipedia.org/wiki/Danube-Black_Sea_Canal). – A szerk.]. Itt volt egy kolónia. Két évet voltam ott, 1956 és 1958 között, majd hamarabb elengedtek. Amikor visszatértem, el akartam menni Izraelbe, elmentem, hogy adják ki a papírjaimat, és akkor az útlevélosztályon azt mondták, hogy én soha nem fogok elmenni, mert a kommunisták ellensége vagyok, és külföldön antikommunista propagandát fogok folytatni. Még próbálkoztam, három-négy órát fogva tartottak, de nem hagyták jóvá. Később megnősültem, és még sokszor megpróbáltam, de nem sikerült. Szándékomban állt átszökni a határon. Voltam Izraelben többször is, a forradalom előtt és után is. Voltam látogatóban rokonoknál és barátoknál is.

A munkahelyen nem voltak problémáim amiatt, hogy zsidó vagyok, hanem csak azért, mert nem voltam a pártban, mint ahogy mindenkinek problémái voltak, aki nem volt benne. A kommunizmus alatt a zsidóellenes hangulat nem nyilvánult meg közvetlenül, hanem csak akkor, amikor előbbre akartál jutni, egy jobb pozícióra. Akkoriban a probléma a párt szintjén tevődött fel. A feleségemnek

is voltak gondjai amiatt, hogy nem volt párttag – ő volt az egyetlen mérnök, aki három műszakban dolgozott. Én párttag akartam lenni, mert megalázva éreztem magam. A fizetések alacsonyok voltak, és mind rossz munkahelyekre kerültem. Ahol rosszabb volt, oda tették azokat, akik nem voltak párttagok. Ahhoz, hogy párttag legyél, előbb be kellett kerülnöd az alapszervezetbe, majd a megyei pártbizottságnak kellett téged igazolnia. Amikor fogadtak, megkérdezték, hogy ki ismer, mert egy párttag ajánlására volt szükség. És Tibi, akit édesanyám annak idején segített, azt írta, hogy az édesanyám spekuláns, és kereskedelemmel foglalkozott, és akkor azt mondták, hogy nem lehetek párttag, mert nincs meg a társadalmi hátterem, és nem illek be. Ez még mielőtt börtönbe kerültem volna. Azután is megpróbáltam, 1958-ban, de akkor meg azt mondták, hogy nincsenek meg a kellő erkölcsi tulajdonságaim, mert be voltam zárva.

A feleségem, Emilia Neferu Ionești-ben született, Vâlcea megyében, 1941. augusztus tizenhatodikán. A feleségem román, nem zsidó. A Textilipari Egyetemet végezte el Jászvárosban, és mérnök. A gyárban ismertem meg. Miután befejezte az egyetemet, Aradra helyezték ki. 1971. augusztus tizenkettedikén házasodtunk össze. A családban nem tartottuk a keresztény ünnepeket, de megőriztünk minden [zsidó] hagyományt, annak ellenére, hogy a feleségem nem zsidó. Felnőttkorban házasodtunk össze, úgyhogy már nem tudott változtatni a szokásaimon. Én negyven éves voltam.

A fiunk, Emil Dan 1971. december huszonnyolcadikán született, Aradon. Járt Talmud órákra, és 1994-ben kivándorolt Izraelbe; Tel-Avivban lakik. A Technion Egyetemre járt, a Műszaki Egyetemre (amelyet a világon a harmadik legjobbként tartanak számon), és mesteri képzésre is járt, Haifában. Programozóként dolgozik.

A forradalom előtt esténként mindig a Szabad Európa Rádiót [lásd: Szabad Európa Rádió] és a Kol Yisraelt hallgattuk. 1989-ben a forradalomkor [lásd: 1989-es romániai forradalom] kint voltam a barikádokon itt, Aradon. Lefegyvereztem egy csoport szekuritátést itt, a Măcinului utca 9. szám alatt. Volt ott egy csoport szekuritátés, akik lőttek. Nem mentem egyedül, velem volt egy C. P. és egy G. nevezetű, ez utóbbi már meghalt. A gyűlöletem és az elszántságom olyan erős volt, hogy betörtem az ajtót, rájuk rontottam. Addig nem éreztem félelmet, mert nagyon elszánt voltam, de amikor odaértem szemtől szembe velük, és láttam, hogy fel vannak fegyverkezve pisztolyokkal, és az én kezeim üresek... Nagyon pontosan fel tudom idézni, hogy egy polcon autórendszaámok voltak, különböző rendszáámok, voltak ott telefonok és lőszerezrel teli ládáák és tábori ágyak. Ők négyen voltak, fegyverekkel. Amikor azt mondták, hogy ők a forradalom mellett vannak, megkérdeztem, hogy miért lőnek. Azt javasoltam, hogy telefonáljanak V.-nak, aki bizottsági tag volt a tanácsnál, telefonáltak, és jött egy Tab, a hadsereg autója, és elvitte őket onnan. Egy őrmester volt az autóban. Akkor nem értettem, hogyha a forradalom mellett voltak, miért lőttek onnan. Sejtettem, hogy valami nincs rendben. Így zajlott le a forradalom, de most már sajnálom, mert véleményem szerint egy megrendezett dolog volt. Kihasznááltak a bolsevik rendszerrel szembeni gyűlöletet és bizalmatlanságot, és mégis a bolsevikok csináltak mindent. Akkoriban még nem voltam nyugdíjas.

Nem akarom magamat dicsérni, de én a forradalom előtt is nagyon sokat dolgoztam. Három műszakban dolgoztam, ami nagyon nehéz a biológiai ritmus miatt: éjjel, nappal, már nem is tudod, mikor van éjszaka. Akkoriban is voltak vizsgák, versenyek állásokra, és megkaptam egy állást, és aztán már csak egy műszakban dolgoztam. Az osztályon, ahol én dolgoztam, nagyon nehéz volt, az emberek nem értettek a dolgukhoz, és a pártnál sem érdekelték őket a munka. De amikor

elállítódott vagy elromlott valami, hozzám jöttek, a lakásomra, éjjel két-három órákor, hogy menjek be a gyárba, és igazítsam helyre a dolgokat. Tehát nagyon sokat dolgoztam. És kevesebb pénzt kaptam, mint azok, akik semmit sem csináltak. Nagyon frusztrált voltam, merthogy én dolgoztam, és ők kapták meg a pénzt.

1989 mégis hozott változást, mert miután nyugdíjba mentem, sikerült nekem is valamit elérnem: vásároltam egy nyomdát, és alapítottam egy egészségügyivatta-gyárat. Nyertem rajta, mert csak én foglalkoztam ilyesmivel Romániában. Sorban álltak nálam. Aztán megjelent a konstancai, jött a konkurencia: importáltak Magyarországról, Törökországból.

Most, habár nyugdíjas vagyok, számos elfoglaltságom van. Újra állást vállaltam, és most [2007-ben] a Baltic Wood romániai cégének a képviselőjeként dolgozom; a faanyag beszerzési lehetőségeit kutatom a lengyelországi gyár számára. Sokat járom az országot, még külföldet is – Moldovai Köztársaság, Szerbia...

A sakk a szenvedélyem. Ami a hitközség életét illeti, bekapcsolódom, mert azt akarom, hogy a zsidóságnak legyen folytonossága. Az a határozott meggyőződése, hogy a bolsevizmus egy maffiaszervezet, amely semmi jót nem hoz az emberiségnek, és gyökértelenné teszi az emberiséget az ateizmus, a bolsevik ateizmus és annak gyakorlata által. Szeretném, ha a zsidó hitközségek megszabadulnának a kommunista szokásoktól, mert itt nálunk sajnos a bolsevikok – nem a kommunisták – uralmat szereztek az élet fölött. Ezért kapcsolódom be. Nekünk, diaszpórában élő zsidóknak erősítenünk kell a diaszpórazsidóság pillérét.

Ami a vallásos életet illeti, hiszek Istenben. Ez probléma számomra, mert én Spinoza istenében hiszek. Én akarom tudni, kiben hiszek. Egyes dolgok meghaladottaknak tűnnek számomra, de a lelkemben erős hitet érzek Istenben.